

ПСИХОЛОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ФУКООВОГ ПАНОПТИКОНА У ДАНАШЊЕМ ДРУШТВУ

Ана Р. Славковић¹

Сажетак: Аутор рада објашњава базичне Фукоове идеје које се односе на деловање паноптикона у јавним институцијама и друштву у целини, са циљем да се спроведе контрола и наметање идентитета, ради остваривања интереса центара моћи. Циљ рада је објаснити начине деловања паноптикона у данашњем друштву, кроз поступке надзирања и кажњавања. Аутор настоји да примени иницијалне Фукоове идеје на данашњу реалност и објасни начин на који паноптикон функционише кроз форсирање одређених становишта у науци чија валидност није емпиријски потврђена, формирајући преко наметнутих идентитета потрошачко друштво. Примена паноптикона заснована је на страху људи да ће бити изопштени из друштва и изгубити позиције, уколико не следе улоге које су им наметнуте. Врло лако се одричу властитог идентитета зарад егзистенцијалне сигурности и друштвеног статуса. Задатак оних научника, психолога и психијатара који су одлучили да не служе интересима центара моћи је да буду што јаснији и делотворнији, указујући на све чиниоце који воде формирању нездравог потрошачког друштва, као и механизме њиховог деловања.

кључне речи: паноптикон, контрола, наметање идентитета, кажњавање

Увод

Фуко описујући стање ствари у савременом друштву, користи метафору под називом *паноптикон*. То је врста затвора таква да су затвореници у одвојеним ћелијама, а надгледа их чувар који из торња све може да види. Ако покушају да комуницирају међусобно, добијају казне. Временом затвореници сами науче шта не смеју да раде и потпуно је небитно

¹ psihologija.ana@gmail.com докторанд, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Србија

да ли их неко надзире или не. Важно је да они знају да у сваком моменту могу бити посматрани и кажњени, ако не поступају по правилима (Фуко, 1997).

По мишљењу Фукоа, *паноптикон* се не односи само на затворе, већ се може наћи свугде у друштву, у готово свим јавним установама. Он сматра да се контрола, опсервација и координација људи спроводи у школама, здравственим установама и другим радним организацијама. Поступци експериментисања са лековима, стратегијама учења, ворк сеттинг-ом, системом награђивања и кажњавања, психотерапијом - представљају само неке од метода манипулације и практиковања паноптикона у јавним институцијама. Сви набројани поступци омогућавају да се уоче сличности и разлике између људи и направи класификација и дијагностика, на основу које се касније категорису и контролишу. Другим речима, *паноптикон* влада нашим животима и има ефикаснију моћ и снагу од бруталне моћи (Фуко, 1997).

Циљ нашег рада је да објаснимо начине деловања *паноптикона* у данашњем друштву у целини, кроз поступке надзирања и кажњавања. Занима нас како паноптикон обликује рад научних и васпитно-образовних институција, како утиче на формирање идентитета младих особа у развоју и који су механизми његовог деловања. Осврнућемо се на базичне Фукоове идеје и настојати да их применимо у објашњењу начина на који центри моћи поступцима надзирања и кажњавања граде потрошачко друштво.

Паноптикон у науци и васпитно - образовним институцијама

Значајан део науке по Фукоовом мишљењу служи контролисању људи и само је заоденут у академско рухо, како би задобио поверење људи и лакше са њима манипулисао. Знање хуманистичких наука користи се да би се интензивирала и учинила суптилнијом моћ и контрола. Школе, болнице, радне организације, посредно контролишу представници друштвене моћи, али на суптилнији начин. Наука заправо ради у служби центара моћи и служи остварењу њених циљева. Моћ и знање поткрепљују једно друго и нераскидиво су повезани. Хуманистичке и друштвене науке постављају нормативе шта је добро и пожељно, шта треба санкционисати, коме треба доделити какав идентитет. Само они елементи научних сазнања који су у складу са интересима центара моћи постају основа за формирање закона и начина рада јавних институција, које одређују идентитете и друштвене улоге.

На крају људи сами себе контролишу јер знају да увек могу бити посматрам и кажњени. Нове класификације и технике су направљене да би људе везали за одређене идентитете и боље контролисали (Фуко, 1997).

Они који се уклапају у улоге и унапред задате идентитете, добијају статус у друштву, напредују на друштвеној лествици, а неки од њих стижу и до позиције друштвене моћи. Они који се опиру наметнутом идентитету, у најмању руку буду проглашени несоцијализованим чудацима, а уколико

покушају да воде напретку друштва, буду проглашени психотичним, опасним и онемогућени у даљем раду, некад и затворени у психијатријске или казнено-поправне институције. Можда најбољи пример опирања наметнутом идентитету је Вилхем Рајх, који је својим радом настојао да сачува реформаторски карактер класичне фројдовске психоанализе (Šaraf, 1997), усмеравајући свој научни рад ка напретку друштва, а противно интересу центара моћи. Насупрот мањој групи психоаналитичара окупљених око Фенихела, која је у првој половини двадесетог века настојала да сачува реформаторски дух психоанализе и води напредовању друштва (Цекоби, 1986), представници модерних психодинамских праваца (селф - психологија, его - психологија и психологија објекатских односа), свели су свој научни и стручни рад на уске медицинске оквире и у потпуности угушили реформаторски дух класичне психоанализе, следећи наметнути идентитет и интересе центара моћи. Читава психологија ега је оријентисана на то како се прилагодити на (болесну) реалност. „Модерна психоанализа се подгојила и постала миран занат.“ (Цекоби, 1986, стр. 21). Насупрот Вилхему Рајху, који је претрпео страховити прогон и нажалост трагично завршио, они који су прихватили наметнути идентитет су задобили позиције угледних стручњака и све бенефите који из тога произилазе.

У образовним и васпитним институцијама данас је на снази пермисивна педагогија која се манифестује у виду ниских критеријума током школовања и пермисивног и благонаклоног става према антисоцијалном понашању, манипулацији, насиљу и паразитском животном стилу. Пермисивна педагогија нашла је своје место у раду свих јавних институција, иако нема јасних емпиријских доказа да доприноси формирању здраве личности (Purdy, 1992), чак резултати многих истраживања указују на супротно. Тако Стојаковић (Стојаковић, 2016) наводи да овако одгајана деца не развијају способност управљања собом и својим емоцијама, не познају себе и зато иду преко граница својих могућности, траже оно што им не припада и што нису заслужили, те постају насилни и импулсивни, склони болестима зависности, немају радне навике и траже да им се испуни свака жеља. У супротном реагују бурно и насилнички, немају развијену способност емпатије и зато су склони девијантним и антисоцијалним понашањима. Постају егоцентричне, хедонистичке и патолошки нарцисоидне личности, са ниском фрустрационом толеранцијом, без одговорности за властити живот; зависе од родитеља и у одраслој доби, социјално су неодговорни, често су несрећни, јер виде да одговори окружења нису у складу са њиховим веома високим мишљењем о себи (Стојаковић, 2016). О сличном учинку пермисивне педагогије на основу својих истраживања закључују и (Becker, 1971; Massoby, 1980; Baumrind, 1967; Morris и остали, 2007), док Cohen (1999) у свом раду јасно истиче да „дозволити деци да самостално доносе одлуке у име здравог развоја оставља их на милост и немилост унутрашњим импулсима које треба да науче да контролишу.“ (Cohen, 1999, стр. 205–207)

Фројд није био присталица пермисивне педагогије и јасно је истицао њене недостатке. У својим радовима је нагласио да за правилан развој детета најважнија тачна мера између фрустрације и гратификације потреба, док претерана гратификација води формирању нестабилне личности или развоја нацистичких тенденција (Mills, 2012). У једном од својих предавања, наводи следеће: „Треба да будемо јасни око тога који је основни циљ образовања и васпитања. Дете треба да научи да контролише своје инстинкте. Није препоручљиво дати му слободу да задовољи све своје импулсе, без ограничења. Овако нешто би био веома поучан експеримент за децје психологе, али би живот родитеља те деце био немогућ и деца би претрпела велику штету. Део те штете би био очигледан веома брзо, део тек након дужег времена. Отуда, образовање и васпитање треба да подразумева ограничења и забране (Freud, 2013, стр. 147–149).

Данас на делу управо видимо резултате овог „експеримента” о коме је својевремено говорио Фројд. Огроман пораст болести зависности код адолесцената и припадника млађих генерација врло вероватно значајним делом јесте узрокован негативним учинком пермисивне педагогије. Будући зависници од дроге, алкохола, неконтролисане куповине, интернета, компјутерских игрица, коцке, кладионица, нездраве хране, представљају веома вредан ресурс за капитализам. С једне стране, неконтролисано купују/примењују све горе набројано и воде богаћењу центара моћи, с друге стране, да би финансирали болести зависности, принуђени су да дижу кредите и буду узорни и вредни радници, који верно служе капитализму. Болести зависности доносе огромне приходе како банкарском сектору, тако и фармацеутској индустрији и приватним клиникама, које нуде лечење истих. Као награду за мукотрпан рад и служење капитализму, његови поданици мотиве за доминацијом, постигнућем, друштвеним престижом, могу да задовоље кроз виртуелни свет компјутерских игара, идентификовање са медијским звездама које сматрају успешним или омаловажавање оних које сматрају неуспешним, а оба ова механизма су понајвише присутна у ријалити програмима и спортским такмичењима. Наду да ће можда једног дана достићи висок социјални статус какав прижељкују, нуде кладионице и коцкарнице, а краткотрајна задовољства и бекство од суморне реалности нуде све набројане болести зависности, као и имитација животног стила медијских звезда, кроз потрошачки менталитет и куповину свега што они промовишу. Истовремено, рад законодавних, судских и васпитано - образовних институција на сваки начин поткрепује болести зависности јер све што може изазвати зависност и пропадање емоционалног, физичког, психичког и социјалног благостања, на сваки начин чине доступним потенцијалним корисницима.

У претходно наведеном примеру видимо сарадњу између науке и капитализма, у сврху контролисања људи, наметања идентитета и последично, богаћења центара моћи. Могуће је да они подстичу промовисање управо оних теоријских оријентација у науци (нпр. пермисивне педагогије)

која води формирању нестабилне личности и последично пропадању друштва, да би касније из истог извучили добит. Тако се путем медија намеће идентитет гејмера, кладионичара, купохолитарке, блогерке, будуће старлете, навијача и зависника од дрога, васпитача или наставника који пружа подршку и разумевање антисоцијалним личностима и који је „немоћан да било шта уради и скрене младе генерације са погрешног пута“. Отуда се сви држе наметнутог идентитета и кроз ову улогу воде пропадању и појединача и друштва у целини.

Паноптикон у психотерапији

Фуко је мишљења да тоталитарна моћ контролише сваки аспект приватног живота и инфилтрира се у приватну сферу појединца. Један део те контроле остварује се путем психотерапије која контролише осећања, мишљење и понашање клијента. Психотерапеут по мишљењу Фукоа није неутрални посматрач. Он контролише пацијента јер свака психотерапија подразумева теоријски оквир и вредносну оријентацију - шта је нормално а шта не, како се односити према абнормалном. Све што клијент каже активно се интерпретира према том оквиру. Психотерапија је отелотворење симбиозе знања плус моћ. Све што клијент каже је некомплетно и добија форму тек када психотерапеут интерпретира и асимилује у свој теоријски оквир. Психотерапеут је ауторитет који захтева исповедање и доноси свој суд. Од клијента се тражи да усвоји интерпретацију која потиче од терапеутовог теоријског оквира; посматра своја осећања и мишљење, а затим да прилагоди осећања, мишљење и понашање упутствима терапеута; игра уједно улогу и клијента и терапеута јер интернализује теоријски оквир, категорије и технике и тиме постаје главни актер властитог потчињавања (Фуко, 1997).

Данас су могућности манипулације и наметања идентитета применом квази - психотерапијских метода далеко веће. Од свих облика квази - психолошке помоћи, највећу популарност имају мотивациони говорници који уместо узимања уобзир дубљег развојног контекста у коме су проблеми клијента настали и специфичности сваке особе, нуде готова универзална решења и одговоре на питања „како бити срећан“, „како привући новац и успех уз помоћ вибрирања“, одговарају људе од терапије коју нуди званична медицина и нуде нестручне здравствене савете који су потенцијално опасни по здравље људи. Обојелима се нуди објашњење да су сами криви за своје стање јер „не вибрирају на адекватном енергентском нивоу“, а прави лек је „вортех“, стање енергетске хомеостазе које ови квази - стручњаци наплаћују по високој цени. Иако из области психологије и психијатрије немају елементарна знања, дају себи за право да деле психолошке савете противно правилима струке. Резултат њиховог деловања је не само озбиљно нарушено здравље људи, већ и адаптација на болесну реалност, у смислу непредузимања активних напора да се нездраво друштво промени и неуврћања да њихови проблеми настају у том нездравом социјалном

контексту, те да га својом адаптацијом чине још лошијим. Очигледан је интерес центара моћи да кроз подстицање и промовисање рада оваквих квази - стручњака постигну да њихови пратиоци постану резистентни на сваку врсту зла и манипулације око њих, која друштво жини све болеснијим.

Паноптикон и психијатријска моћ

Методолошки маневар Фукоа је исторификовање и политизовање знања хуманистичких наука. То знање се није створило ниоткуда, није независно од историје, културе и политике, штавише блиско је повезано са овим елементима. Отуда знања хуманистичких наука нису универзална, ванвременска и објективна. Историја, култура и политика представљају контекст знања хуманистичких наука, односно дискурс. Фуко исторификује појам душевне болести показујући како је настао у одређеном историјском контексту и култури и како је повезан са политичким питањима. Не постоји појам менталног здравља сам за себе, већ је чврсто повезан са овим контекстом и настаје у оквиру њега.

Овај психијатријски дискурс одређује идентитет појединца, тако што га ограничава и трансформише, одређује начин на који га други виде, једнако као и мисли, осећања и понашање. Психијатријски дискурс одређује шта је душевна болест, а шта није. Дијагностика такође произилази из дискурса и у потпуности одређује идентитет пацијента. Као што би Ленг рекао „Нико нема шизофренију. Он је шизофреничар. На то се своди читаву његову биће.“ (Lejng, 1986). Психијатријски дискурс подразумева и патернализам психијатрије, који проглашава пацијента неспособним да се стара сам о себи или одлучује о свом даљем животу, што такође представља спровођење контроле над њим.

У претходном тексту смо показали како су повезани психијатријски дискуси, знање и моћ психијатара и како је овај однос од кључног значаја за свођење људи на неку дијагнозу, одузимање личне аутономије и идентитета. Цео идентитет пацијента се своди на шизофренију. Тако види себе, а тако га виде и други. Следи контрола и зависност. Ова зависност манифестује се тако што тражи савет, третман и медикацију. Психијатријски дискурс користи дијагностику душевних болесника за присилну хоспитализацију и софистициране облике паноптизма.

На бази психијатријског дискурса који је историјски и политички одређен, психијатри се укључују у многе активности које служе поробљавању пацијената. Нема тачке на планети на којој су људи слободни од тандема моћ – знање, али увек има оних који се опиру идентитету пацијента, као и гомили предубеђења која је у основи тога. Психијатар може психијатријски дискурс користити тако да људе трансформише у душевне болеснике, односно психијатријске субјекте, поистовећујуци дијагнозу са идентитетом пацијента. Он заправо позива пацијента да се поистовети са

наметнутим идентитетом, што служи оправдавању психијатријске моћи и контроле. Пацијент се у старту посматра као непријатељ и претња, јер је одбио наметнути идентитет (Фуко, 1997). На другој страни су они који преузимају унапред задате идентитете, комуницирају лојалност и покорност, испуњавају улоге које су им намењене и тако доказују да су „разумни”, „способни” и друштвено прилагођени.

Присилна хоспитализација и третман душевних болесника подразумева примену бројних паноптичких стратегија, као што су психолошка процена, чување и класификовање података о пацијенту, опсервација, планирање, евалуација. Циљ је да пацијенти увек буду под присмотром. Временом они науче да сами контролишу властито понашање да би избегли казну. Пацијенти више не знају ко их посматра, али су сигурни да су стално посматрани. Сами усмеравају своје понашање ка постојећим нормама (Фуко, 1997).

Паноптикон и страх од губитка друштвеног статуса

Пресија над душевним болесницима није случајна и има функцију застрашивања других људи који би евентуално могли да одступе од оног идентитета који им намећу центри моћи преко норматива културе којој припадају. Душевни болесник се жестоко оглушио о норме понашања, дозвољава да на површину исплива несвесно у форми која је друштвено неприхватљива. Он представља најтежу форму неприхватања идентитета и норми које друштво намеће. За пример онима који би евентуално себи дали више слободе и одступили од онога што култура од њих захтева (а то је заправо наметнути идентитет), душевни болесник се изопстава из друштва, проглашава трајно неурачунљивим, неспособним, опасним по друштво. Порука је да ће свако ко се усуди да одбаци наметнути идентитет, проћи као он.

Код већине људи је присутан страх да ће бити изопстени из друштва и изгубити социјалну подршку. Због властите несигурности и страха да не изгубе друштвени статус и не буду проглашени уљезима, прихватају наметнути идентитет. Тако младе особе у развоју бирају неки од идентитета који им се нуде, а који су у вршњачкој групи прихваћени (гејмери, навијачи, кладионичари, наркофили, youtube-ри, купохоличарке, блогерке). Као начин да изађу на крај са властитом несигурношћу, бирају механизме одбране који су свеprisутни у ријалити програмима, таблоидним садржајима и односу вршњака према онима који не прихватају доминантне вредности вршњачке групе. Најчешће је то пројекција, која подразумева отцепљивање лошег дела себе и приписивање другој особи, а затим омаловажавање исте, или снажна идентификација са узорима које глорификују медији, промовишући уједно медиокритетне вредности (хедонизам, површност, експлоатација сексуалности са циљем доминације над другима, без дубљих осећања, статусни симболи, много новца без труда и рада). Овакав наметнути

идентитет води фомирању несигурне личности склоне болестима зависности, која се лако уклапа у потрошачко друштво.

ЗАКЉУЧАК

Фукоов рад може да помогне психолозима и психијатрима да боље разумеју психијатријски дискурс, категоризацију, претпоставке и дијагностику која је конституисана под утицајем историјских и политичких фактора. Фуко заправо тражи од психолога и психијатра да критички размотре дискурсе, категоризацију и дијагностику и дозволе клијенту да буде легитиман учесник у дијалогу. То води разумевању између клиничара и клијента и равноправном дијалогу у коме клијент открива стварни идентитет. По мишљењу Фукоа, људско биће нема један идентитет, већ је у сталном динамичном процесу настајања (бецоминг), те тако долази до сталне диференцијације, иновације и креације, уместо моћ–знање тандема који трансформише људско биће у психијатријски субјект.

Фуко нажалост није живео дуго и није испратио начине на које данашњи капитализам контролише, намеће идентитет и кажњава сваку аутентичност, здраво резонување, покушај да се друштво учини здравијим и одступи од интереса центара моћи. Овај рад је покушај да применимо иницијалне Фукоове идеје на данашњу реалност, начин на који паноптикон данас функционише, формирајући преко наметнутих идентитета потрошачко друштво.

Примена паноптикона заснована је на страху људи да ће бити изопштени из друштва и изгубити позиције, уколико не следе улоге које су им наметнуте. Врло лако се одричу властитог идентитета зарад егзистенцијалне сигурности и друштвеног статуса. Задатак оних научника који су одлучили да не служе интересима центара моћи је да у свом научном раду буду што јаснији и делотворнији, указујући на све чиниоце који воде формирању нездравог потрошачког друштва и механизме њиховог деловања. Задатак оних стручњака који се баве примењеном психологијом и психијатријом је да своје клијенте уче здравим механизмима одбране и здравим механизмима превладавања криза, развоју аутентичног идентитета, а не квази - идентитета који им намеће болесно друштво. Такође, њихов задатак је да науче клијенте да препознају деловање штетних чинилаца у ширем социјалном контексту у коме су њихови проблеми настали и начине на који су ти фактори утицали на формирање дисфункционалних образаца мишљења, осећања и понашања. У том смислу, јасно треба одвојити квази-психолошке ненаучне методе које примењују нестручне особе, од облика психолошке помоћи чија је делотворност потврђена научним истраживањима. Даљи рад психолога и психијатара треба да буде усмерен ка постављању јасних захтева да се законски санкционише и онемогући деловање свих оних који се баве психолошком праксом, а за то немају адекватну стручност и звање, или раде противно правилима струке, те на тај начин наносе штету појединцима и друштву у целини.

ЛИТЕРАТУРА:

- Стојаковић, П. (2016). Васпитни стилови и развој даровитости и креативности. *Међународни научни скуп „Даровити и дидактичка култура“*, 25–52.
<http://www.uskolavrsac.edu.rs/Novi%20sajt%202010/Dokumenta/Izdanja/21%20Okrugli%20sto/3%20-%20Stojakovic.pdf>
- Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати: Настанак затвора*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Цекоби, Р. (1986). *Потискивање психоанализе: Отто Феницхел и политизовани фројдисти*. Радионица СИЦ.
- Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75(1), 43–88.
- Becker, W. C. (1971). *Parents Are Teachers: A Child Management Program*. Research Press.
- Cohen, S. (1999). Chapter 7: In the Name of the Prevention of Neurosis: Psychoanalysis and Education in Europe, 1905-1938. *Counterpoints*, 76, 157–183.
- Freud, S. (2013). Explanations, applications and orientations. У Ј. Strachey (Ур.), *New introductory lectures on psychoanalysis* (стр. 147–149). Martino Publishing.
- Lejng, R. D. (1986). *Glas iskustva*. Grafički zavod Hrvatske.
- Maccoby, E. E. (1980). *Social Development: Psychological Growth and the Parent-child Relationship*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Mills, J. (2012). *Conundrums: A Critique of Contemporary Psychoanalysis*. Taylor & Francis.
- Morris, A. S., Silk, J. S., Steinberg, L., Myers, S. S., & Robinson, L. R. (2007). The Role of the Family Context in the Development of Emotion Regulation. *Social development (Oxford, England)*, 16(2), 361–388.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2007.00389.x>
- Purdy, L. (1992). *In Their Best Interest? The Case Against Equal Rights for Children*. Cornell University Press.
- Šaraf, М. (1997). *Bura na zemlji: Biografija Vilhelma Rajha*. Radio B92.

PSYCHOLOGICAL IMPLICATIONS OF FUKO'S PANOPTICON IN TODAY SOCIETY

Ana R. Slavković¹

Abstract: The author of the paper explains Foucault's basic ideas related to the use of panopticon in public institutions and society, with the aim to control and impose identity, in order to accomplish the interests of centres of power. The aim of this paper is to explain the ways in which panopticon operate in today's society, through procedures of supervision and punishment. The author tries to apply Foucault's initial ideas to today's reality and explain the way in which the panopticon functions by forcing certain points of view in science which validity has not been empirically confirmed, forming a consumer society through imposed identities. The application of panopticon is based on the fear of people that they will be excluded from society and lose their positions, if they do not follow the roles imposed on them. They very easily give up their own identity for the sake of existential security and social status. The task of those scientists, psychologists and psychiatrists who have decided not to serve the interests of the centres of power is to be as clear and effective as possible, pointing out all the factors that lead to the formation of an unhealthy consumer society, as well as the mechanisms of their action.

key words: *panopticon*, control, imposing of identity, punishment

Примљен: 5.12.2020.

Прихваћен: 12.10.2021.

¹ psihologija.ana@gmail.com, student at University of Novi Sad, Philosophical faculty, Serbia